

Ondokuzuncu Yüzyılda Eğitim Olgusu, Çöküş ile Uyanış Arasında Kurulan İlişkide Musa Carullah ve Bilgi Çözümlemesi

Şahin GÜRSOY*

Abstract

Musa Carullah is a religion and thought Pioneer who lived the period that coincide with the late Ottoman Empire which is observed that the Islamic World is social, political, economic and military crisis. Carullah, who all his life dedicated to science, maintained sensitivity to social and political problems and is closely interested in education. He is also interested in staying behind that experience in the Islamic World, with knowledge and experience which are taken from his journey and investigations, tried to develop solutions for rescuing from the staying behind and western hegemony. In this context, he suggested an educational reform. To evaluate Musa Carullah as a religion and thought Pioneer might be correct. Because Carullah probably desired to produce solutions only to Kazan Turks, but also all Otoman Empire. In the same way, Musa Carullah studied for interreligious dialogue and said that to understand Quran must be understood other holy books. Another approach in Carullah's thought is his emphasizing common points in the studies of interreligious dialogue.

Key Words: *Musa Carullah, Islamic Thought, Interreligious Dialogue.*

Giriş

On dokuzuncu yüzyıl, yaşanan son derece önemli gelişmelerin, ontolojik kırılmaların, gelenek ve onun meşruiyetini sağlayan söylem ve kurumsal çözümlerin sonuçlarının görülmesi açısından önemli bir dönem kapsamaktadır. Belirli bir tarihi sürecin sonucu olan bu dönem;

* **Arş. Gör. Dr.**, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, e-posta: sahingursoy@yahoo.com.

Batı'nın yükselişi karşısında Doğu'da/İslam dünyasında geri kalmışlığın belirgin hale gelmesi ve aradaki gelişmişlik farkının belirginleşmesi bağlamında da önemlidir. Bu dönemde, on dokuzuncu yüzyılın sonlarına doğru İslam dünyasında, birbirinden çok farklı değerlendirmelerle tanımlanmaya çalışılan ve uyanış adı verilen bir tecrübe ve zihniyet dünyası da ortaya çıkmaya başlamıştır. Musa Carullah da bu dönemde ortaya çıkmış bir düşün insanıdır ve mevcut durumu işler hale getirmeyi amaçlamaktadır. Çöküş ve uyanışın paradoksal olarak birlikte yaşandığı bu dönemde eğitimi önelemekte, geri kalmışlık ve çöküş karşısında çözümler üretmeye çalışmaktadır.

Musa Carullah'ın düşünce yapısının ve çözümlemelerinin anlaşılabilmesi için, onun yaşadığı dönemde tüm dünyayı etkileyen modernizm, uyanış hareketleri ve bunların o dönemde dünyada ve İslam dünyasındaki eğitim sistemlerine yansımalarına, bir başka ifadeyle; o dönemin sosyal, siyasal, kültürel ve ekonomik koşullarına kısaca değinmek yerinde olacaktır.

Osmanlı İmparatorluğunun çöküş sürecini yaşamasıyla birlikte İslam dünyasında beliren sosyal, kültürel, siyasal ve ekonomik sorunların yoğun olarak hissedildiği bu dönemde; Batıda yaşanan aydınlanma ve gelişme süreci Doğuda ve Batıda bir çok kurumsal yapıyı da derinden etkilemiştir. Bir çok Batı toplumunda eğitim alanında görülen kurumsal değişimleri de bu çerçevede değerlendirmek mümkündür.

19. Yüzyıl Batı Dünyasında Eğitim ve Olgusal Değişim

İslam dünyasında; sosyal, siyasal ve ekonomik sorunlara karşın ortaya çıkan yoğun değişme ve gelişme çabalarının yaşandığı bir dönemde, Batıda, eğitim alanında önemli girişimler kendisini göstermiştir. Bugünkü çağdaş eğitim sistemi Batı'da, 19. yüzyılda ortaya çıkmıştır. İngiltere'de, ilköğretim alanında zorunlu eğitim ilk defa 1870 yılında getirilmesine rağmen; orta öğretime devam oranı düşük olmuştur. 1944 yılında çıkarılan eğitim yasası ile fırsat eşitliği amaçlanmış; fakat 1960'lara gelindiğinde on yedi yaşına kadar okula devam etme oranı sadece %12 olmuştur. Özel okulların da eğitim sistemine dahil olmasıyla birlikte, ekonomik yeterlilik veya tanınmış sahibi olmak, eğitim üzerinde etkili olmaya başlamıştır.¹ On dokuzuncu yüzyıl sonunda ise özel okullar açılmıştır. İngilte-

1 Antony Giddens, *Sosyoloji*, Çev. Hüseyin Özel, Cemal Güzel, Ankara, 2000, s. 428-433.

re'de, modern anlam bir eğitim anlayışının kökleri 15. ve 16. yüzyıllara dayanmakla beraber, 18. yüzyılda kurumsallaşmış; eğitim sistemi üzerinde Sanayi Devrimi, Roma hukuk sistemi, Rönesans, Reform hareketleri ile 19. yüzyılda J. J. Rousseau, Pestalozzi, J. Dewey ve J. Locke gibi düşünürlerin önemli etkileri olmuştur. Modern üniversiteler ise 13. yüzyılda Oxford ve Cambridge ile temellendirilmiştir. Bu yapısal süreçte, Batı Avrupa ile Amerika ve Rusya'da kurumsallaşan eğitimin felsefesi farklılaşmaya başlamıştır. Amerika ve Rusya'da eğitimin amacı geniş kitleleri eğitmek iken; Avrupa'da amaç, yetenekli bireyleri keşfedip onları yetiştirmek yönünde olmuştur.²

Amerika'da 17. yüzyılda her şehirde bir okul açılması için kampanyalar başlatılmış; okullaşmanın kökeni, çocukları disipline etmek amacı taşıyan pürüten inançtan etkilenmiştir. Hızla artan nüfus için eğitim yaygınlaştırılmaya çalışılmış, 1850'lerde zorunlu okullar açılmıştır. Fakat bu yıllarda yine Amerika'da da okullara devam oranı düşük olmuştur. On dokuzuncu yüzyıl sonunda ise hızlı gelişmeler yaşanmış; sosyal hareketlilik için eşitlik ilkesi önem kazanmıştır.³ Amerika'da tarihsel olarak eğitim, koloni devri eğitim programından sonra ulusallaştırılma devri ve ardından sanayi inkılabı ve kentleşmeyle birlikte metropolitan eğitim sistemi dönüşmüştür. 19. yüzyılda, sanayi ve teknik eğitim ön plana çıkmış; eğitimde devletleşme, çok kültürlü eğitimi de beraberinde getirmiştir. Amerika'da, okullaştırma çalışmaları 1960'lara kadar devam etmiştir.

Rusya'da, sanayileşme çalışmalarının da etkisiyle mesleki ve teknik eğitime/politeknik eğitime önem verilmiş; bilim ve teknoloji alanında ilerlemek için seçkin kadrolar yetiştirilmeye çalışılmıştır. Bu dönemde, evrensel eğitim ise arka plana atılmıştır. Fransa'da ise, Fransız Devriminin etkileriyle, insan ve insan hakları kavramı eğitimde öncelikli konular arasında yer almıştır.⁴

19. Yüzyılda Doğu-Batı İkilemi ve İslam Dünyasında Değişim/Gelişim Arayışları

Musa Carullah'ın yaşadığı dönem, Batı medeniyetinin ve Batılı siyasal, sosyal, kültürel ve ekonomik etkilerin Doğu olarak bilinen İslam dünyası karşısında etkinliğini yoğun olarak hissettirmeye başladığı yıllara denk

2 İrfan Erdoğan, *Çağdaş Eğitim Sistemleri*, İstanbul, 1997, s. 153-162.

3 Giddens, a.g.e., s. 433-436.

4 Erdoğan, a.g.e., s. 60-91

düşmektedir. 18. ve 19. yüz yıllarda Batıda yaşanan sosyal, siyasal, kültürel, ekonomik ve dinsel dönüşüm süreci yeni bir toplum felsefesi olarak belirmiş; Aydınlanma ile ortaya çıkan ilerlemeci anlayış ve pozitivizm, kapitalist ve yayılcı Batılı anlayışla birlikte Doğu toplumlarını derinden etkilemiştir. Batı'da yaşanan yüksek devinim karşısında Doğuda yaşanan kültürel soğuma, bir çok sosyal, kültürel, siyasal ve ekonomik sorunu da beraberinde getirmiştir. Aynı şekilde, İmparatorluk içerisinde yaşanan siyasal ayrışma istekleri de bir başka siyasal ve sosyal sorun olarak öne çıkmıştır.

Bu dönemde, Batının seküler yaşam felsefesi, yayılcı bir anlayışla siyasal, sosyal, ekonomik, kültürel ve dinsel bir model olarak dünyanın her tarafında kendisini hissettirmeye başlamıştır. Bu süreçte, "Modernleşmek, Batılılaşmaktır" şeklindeki yaklaşım tarzı, reddedilemez gerçeklik ve karşı konulamaz bir durum olarak belirmiştir. Batının yükselme ve aynı zamanda tüm dünyanın modernleşme sancıları çektiği dönemde Doğu toplumlarının çöküş ve/veya geri kalmışlık sorunlarıyla karşı karşıya olması, 'yönelim zorunluluğu' şeklindeki Batılı sunumu çok daha etkin kılmıştır. Batı ile aralarında kültürel, siyasal, ekonomik ve teknolojik anlamda derin farklılıklar ortaya çıkan Doğu/İslam dünyasında, dönüşüm istekleri ile birlikte Batı karşısında bir savunma ve direnme süreci de belirmiştir. Bu süreçte, Batılı olmakla çağdaşlaşmak ve çağdaş olmak eş değer bir durum olarak da algılanabilmiştir. Bu durumun, kısmen de olsa halen günümüzde de varlığını devam ettirdiğini söylemek mümkündür.

Batının düşünsel, kültürel, sosyal ve dinsel üstünlük yaklaşımında Oryantalizm önemli bir yere sahiptir. Üretilen 'az gelişmiş', 'geri kalmış' gibi kavramlarla, bir taraftan Doğu tanımlanırken; diğer taraftan, Batının sosyal ve ekonomik konumu da belirlenmiş olmaktadır. Bu çerçeveden bakılınca Oryantalizm, genelde Doğunun Batıdan görülen şeklidir ve Batılılar Doğu toplumlarını bu görüş ile anlamaya çalışmışlardır. Doğu burada, daha çok Batının kültürel rakibi olarak görülmektedir. Oryantalizm üzerine çalışmalarıyla tanınan Edward Said'e göre oryantalizm; akademik, kurgusal ve modernist olmak üzere üç dönemden geçmiştir ve Doğu artık Batı için yönetmek ve kontrol etmek amacıyla bilinmesi gereken bir alan olarak modernleşmiş ve bir laboratuvar ortamı olarak kullanılmıştır. Din burada; terör, işgaller, kanun kaçakları ile beraber algılanmış; bir tahrik unsuru olarak görülmüştür. Bu anlamda Doğu, her dönemde Batının gereksinimlerine göre yorumlanmıştır. Doğunun efsaneleri vardır ve aslında Doğu için gerekli olan şeyleri de Batı yaratmıştır. Burada üretilen

akıl ve değerler zaman zaman gerçek olmaktan çok, yazarların yansıttıklarından ibarettir ve her zaman gerçekle de örtüşmesi gerekmemiştir.⁵

Edward Said, Oryantalist tanımlamacı Batının, kendi hakkı gibi gösterdiği iktidar anlayışını irdelerken; Foucault'un yapı-sökümcü çözümlemesini de kullanmıştır.⁶ Fakat Batının Budist'le Müslüman'ı ayırmayan yaklaşımının yanı sıra, Araplarla Türkleri veya Hintlileri aynı gibi algılaması büyük bir yanılğı olarak görülmüştür.⁷ Böylece, kültürel ve dinsel açıdan yoğun benzeşmiş tek Batı, pek çok Doğu gerçeğini de görmezden gelmiştir.⁸ Batının bu yöndeki değerlendirmelerine karşın; Doğunun Batı hakkındaki düşünceleri de evrimleşerek çok farklı bir çizgide belirmiş; küçümşenen Batı karşısında artık Doğu kendini küçümser olmuştur. Batı gelişmişliğinden farklı olarak yaşanan ekonomik, askeri, siyasal ve sosyal geri kalmışlık sorunları, küçümseme/geri görme duygusunu daha da derinleştirmiştir. Bütün bu Doğunun geri kalmışlık ve çöküş süreci, paradoksal olarak aynı zamanda uyanış/çözüm üretme denemeleri sürecini de beraberinde getirmiştir. Bu süreç, ekonomik olmasının yanı sıra, aynı zamanda siyasal ve kültürel bir içeriğe de sahiptir.⁹

Bu süreçte; aşılamayan modernite karşısında İslam dünyasının kendi modernizm tecrübeleri ortaya çıkmıştır. Orta Doğuda Abduh¹⁰ ve Afgani, Hindistan'da Seyyid Ahmet Han ile İslam dünyasında modernliğin klasik temelleri oluşmaya başlamış, böylece; Batıcı tutum ve modernlik anlayışı derinliksiz olarak İslam dünyasında yer bulmaya başlamıştır.¹¹

İdil-Ural bölgesinde; eğitim, din anlayışı ve ulusal bilinç alanlarında yaşanan yenilik hareketlerine tecdit (yenileşme) adı verilmiş; bu hareketlerin geçmişi düzeltme ve geleceği yenileştirme gibi iki yönü olmuştur. İslam dünyasında yaşanan geri kalmışlık sorunu karşısında; Mutezile, filozoflar ve medreseler dahil tüm kültürel birikimlere sahip çıkmak amaçlanmıştır. Bu bölgede medreseler, tüccarların ekonomik etkisi ile kurulmuştur ve birçok eleştiriye maruz kalmıştır. Yenileşme açısından,

5 Edward Said, *Oryantalizm*, Çev. Nezih Uzel, İstanbul, 1998, s. 12–109.

6 Şevket Kotan, "Oryantalizm ve İnşa Edilmiş İslam'ın Tarih Bilinci", *Tezkire Tarih Bilinci Sayısı*, Sayı 20, s. 61–62

7 Peyami Safa, *Türk İnkılâbına Bakışlar*, İstanbul, 1997, s. 132

8 Bernard Lewis, *Tarihte Araplar*, Çev. Hakkı Dursun Yıldız, İstanbul, 2000, s. 219–236.

9 İsmail Kara, *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi*, C.1, İstanbul, 1997, s. 20

10 Muhammed Abduh'un dini ve siyasal görüşleriyle ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Zeki İşcan, *Muhammed Abduh'un Dini ve Siyasal Görüşleri*, İstanbul, 1998.

11 Vehbi Başer, "Modernizm ve Postmodernizm Arasında Kutsalın Yitirilişi", *İslamiyat Dönüştürme Sayısı*, C. 4, Ankara, 2001, s. 86.

eğitim alanındaki ilk önemli girişimlerden birisi İsmail Gaspıralının; okul ile medreseyi birbirinden ayıran bir yaklaşımla okuma ve öğretim konusunda yenilikler önermesi olmuştur. Böylece, modern 'usul-u cedid' (yenileşme yöntemleri) uygulamasını okullara getirmeye çalışmıştır. Bu önerilerle, bozulmuş ve zamanın ihtiyaçlarına cevap vermeyen okullar karşısında eğitimin düzene girmesini istemiş; Avrupa ve Rus okullarına öğren-ci gönderilmesi gerektiğini dile getirmiştir.¹²

Modern Batı dünyasında yaşanan dönüşüm ve gelişime paralel oluşan eğitim sistemlerine karşın; o dönemde Osmanlı'da eğitimde kurumsal ikilem ve anlayış farklılıkları yaşanılmıştır. Bir yandan medreselerin ıslahı ve medrese hocalarının/ulemalarının yeri ve itibarı gündeme gelirken; diğer taraftan modern anlayışa uygun eğitim kurumları oluşturulmaya çalışılmıştır. Yaşanılan bu değişim ve çekişme sürecinde, medreselerin önemine vurgu yapan değerlendirmeler karşısında; medreseleri, geri kalmışlığın nedeni olarak sunan ve gelişmek için yeni anlayışlara ve yeni kurumlara gereksinim olduğunu dile getiren birçok değişik yaklaşım da ortaya çıkmıştır.¹³

Askeri alanda yaşanan yenilgilere karşı alınan önlemler sonuç vermeyince eğitime de yönelinmiş; birçok açıdan eleştirilen medreselerin yerine Batı tarzı eğitim kurumları oluşturularak geri kalmışlığın önüne geçilmeye çalışılmıştır. Bu dönemde, geri kalmışlıktan kurtulmak ve çağdaşlaşmak için zihniyet ve kurumsallaşmakta Batı benzerliğine büyük önem verilmiş; anlayış ve sistemin yerleştirilmesinde Batılılardan ve Batıda eğitim görmüş kişilerden yararlanılmaya çalışılmıştır. Bu süreçle birlikte, Batıcı anlayış da kurumsallık içerisinde önemli bir yer edinmiştir. Mehmet Ali Paşa döneminde Mısır'da başlayan, eğitim kurumları da dahil bir çok alanda yaşanan anlayış değişimini ve kurumsallaşma çalışmalarını da bu çerçevede değerlendirmek mümkündür. Bu dönemde, Batıda eğitim gören aydınların sistem içerisinde önem ve güç kazanmasıyla birlikte geleneksel kurumlarda yetişenlerin dışlanması birçok çekişmeyi de beraberinde getirmiştir.¹⁴

12 İbrahim Maraş, *Türk Dünyasında Dini Yenileşme*, İstanbul, 2002, s. 20-71.

13 İsmail Kara, *İslamcıların Siyasi Görüşleri*, İstanbul, 1994, s. 47-51.

14 Mısır'da eğitim alanında yaşanan değişim ve çekişmelerle ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Daniel Crecelius, "Mısır Ulemasının Modernizme Karşı İdeolojik Olmayan Cevapları", *Modern Çağda Ulema*, Ebubekir Bagader, Çev. Osman Bayraktar, İstanbul, 1991, s. 119-179.

Musa Carullah ve Bilgi Çözümlemesi

Musa Carullah, 1875 yılında Rusya'da doğmuş bir Kazan Türküdür. Rusya'daki öğrenimi yanında Buhara ve Semerkand medreselerinde de eğitim görmüştür. Carullah, Rusya'da yaşanan birçok önemli gelişmeye ve Bolşevik İhtilali'ne tanıklık etmiş; 1920 yılında, Kazan Türklerinin Tatar Cumhuriyetini kurmasına katkılarda bulunmuştur. Musa Carullah, Kazan Türkleri arasında on sekizinci yüzyılda başlayan uyanış hareketinin en önemli temsilcilerinden birisidir. İslam dünyasında birçok ülkeyi gezerek, bu ülkelerde ortaya çıkan sosyal ve ekonomik durum, eğitim sistemi ve medreselerin genel durumları ile ilgili incelemeler yapmıştır. Dil bilgisi oldukça iyi olan Carullah'ın klasik eserlere de hakim olması, düşünce ve çözüm önerileri üretebilmesinde etkili olmuştur.

Musa Carullah, hoşgörülü ve sosyal uyumu önceleyen bir yaklaşıma sahiptir. 1949 yılında Mısır'da vefat eden ve çok çeşitli konularda çalışmalarda bulunan Carullah'ın düşüncelerinin şekillenmesinde ve düşünce dünyasında öne çıkan hoşgörülü yaklaşımda, Rusya'da farklı din ve ırktan insanlarla bir arada yaşaması ve Avrupa'da kurmuş olduğu yakın ilişkiler etkili olmuştur.

İslam dünyasında yaşanan geri kalmışlık sorunları ve geri kalmışlıktan kurtulma arayış ve tartışmaları içerisinde Carullah da yerini almıştır. Musa Carullah, kalkınma için eğitimi çok önemli bir etken olarak görmüştür. Ona göre, İslam dünyasında yaşanan bunalımların nedeni eğitim alanında yaşanan gerileme ve çöküştür. Okullarda verilen eğitim, insanların duygu ve düşüncelerini etkilemeyen şekilci, yanlış bilgiler yığını haline gelmiştir. Bu bilgiler, yanlış olmaları yanında dünyevi hiçbir boyutu olmayan, ahirete yönelik realiteden kopuk bilgilerdir.¹⁵ Okul dönemi on yılı aşkın bir süre devam etmesine rağmen öğrenciler hiç bir şey öğrenmeden mezun olmaktadır, ders kitapları kalitesizdir ve eğitim diye verilenler safсата ve ulemanın fıkhı ihtilaflarından başka bir şey değildir. Din eğitiminin kalitesi için aklın özgürleştirilmesi gerekmektedir; fakat bu günkü mevcut durum bu gereklilikten çok uzaktır.¹⁶ Yanlış bilgilerden kurtulmanın yolu 'usul-u cedit' (ilerleme modelleri) metodunun uygulanması olacaktır. Bu, doğru bir din anlayışının oluşturulması için de önemlidir. Medreselerin durumu ise gerçekten

15 Bülent Alan, "Musa Carullah Bigiyef", www.yenidunyadergisi.com/index (14.11.2006).

16 Musa Carullah, *Büyük Mevzularda Ufak Fikirler*, s. 56.

acıklıdır ve yetersiz eğitim yüzünden okul sadece zaman kaybı haline gelmiştir.

Musa Carullah, hayatı boyunca tüm İslam ülkelerini gezmeye çalışmış; gezdiği yerlerin sosyal, kültürel, ekonomik ve eğitim durumunu, Avrupa ülkelerindeki durumla kıyaslayarak, İslam dünyasının içinde bulunduğu çöküşe karşı çıkış yolları aramıştır. Bu çerçevede Carullah, geri kalmışlığa karşı tek çözüm yolunun eğitim olduğunu söylemiştir. Ona göre İslam dünyası; bilgisizlik, sanayileşememe, okulların nicel ve nitel olarak yetersizliğinin yanı sıra ekonomik problemlerle de karşı karşıyadır. Bu nedenle kurtuluşun yolu eğitim kurumlarını yeniden düzenlemekten geçmektedir. Oysa eğitim sisteminin içerisinde bulunduğu durum bu sorunun üstesinden gelebilecek bir nitelikte değildir. Batıda; toplumsal yapı, din ve medeniyet aynı kaynaktan gelen bir birim olarak şekillenmiştir. Fakat bu yapı, İslam dünyasında oturmamıştır. Carullah'a göre , Batıdaki gibi sosyoloji ve psikoloji gelişmediği için eğitimde terbiye tarzını anlayacak, bunu kurgulayacak ve yeniden dönüştürecek bilgi de birikmemiştir.¹⁷

Ölümünden 3 yıl önce; 1946'da, yıllar süren gezilerinde gördüklerine değerlendirmelerini de ekleyerek İslam dünyasının tekrar yükselmesini sağlayacak bir eğitim programı hazırlayan Musa Carullah, önerilerinin kurtuluş için bir çözüm olduğunu ifade etmiştir. Carullah, programa geçmeden önce İslam dünyasında ve onun kalkınması için şart koştuğu eğitim sisteminde gördüğü aksaklıkları belirterek, genel bir durum değerlendirmesi yapmıştır. Bu programla, okullarda dini bilimler, çağdaş bilimler ve genel kültür bilgilerinin kazandırılmasını amaçlamış; fakat bunun nasıl olacağını açıklamamıştır. Carullah, ders programında önceliği din eğitimine vermiştir. On altı maddeden oluşan programda asıl olan sadece Kuran ve sünnet öğretimidir; diğer bilimler ise bunların anlaşılması için gereklidir. Carullah'a göre, bir ders bütüncül olarak verilmeli, bir konu bitmeden diğerine geçilmemeli, derslerde belirli bir düzen takip edilmelidir. Önerilerinde 'yenilik' ve 'değişme' vurgularına önemli bir yer veren Carullah; programında, yine ezbere dayalı bir eğitim anlayışı önermiştir. Onun programında, Akaid (inanç bilimi) için önerdiği kitap onuncu yüz yıla, kelimeler on dördüncü yüz yıla, felsefe on üçüncü yüz yıla, tasavvuf on dördüncü yüz yıla, mantık için ise on dördüncü yüzyıla ait kitaplar önermiştir. Modern bilimlerin programda nasıl ve ne şekilde verileceği üze-

17 Recai Doğan, "Musa Carullah'ın Maarif ve Usul-u Cedit Hakkındaki Görüşü", *Ölümünün Ellinci Yılında Musa Carullah Bigiyef*, Ankara, 2002, s. 130.

rinde ise durulmamış; bu konuya sadece iki maddede yer verilmiştir. Bununla birlikte, programda, astronomiyle de ilgili ders olmasını istemiştir. Astronomiyle ilgili ise pek bilinmeyen bir kitabı önermiş; astronomiyi öğretmenin bir görev olduğunu, klasik astronominin dini metinlere ters düştüğünü; fakat buna rağmen, bir çok filozof tarafından ve tefsirlerde kullanıldığı için okutulmasını istemiştir. Musa Carullah, böyle bir programa İslam dünyasının ihtiyacı olduğunu önemle ifade etmiştir.¹⁸

Musa Carullah, dini bilimler ile fen bilimlerinin ayrı okullar yerine aynı okullarda okutulmasını önermiştir. Carullah'a göre, yabancı okullarda fen bilimleri öğretimi başarılı bir şekilde yapılmaktadır; fakat, dini bilimler bu eğitimi veren okullarda okutulmadığı için arada sürekli bir uçurum oluşmaktadır. İslam dünyasının çeşitli yerlerinde açılan modern okullar, modern bir eğitim anlayışını vermeye çalışırken, sosyo-kültürel yapı hala geleneksel özelliklerini devam ettirmiştir. Teori ile pratiğin birbirine karışmasından dolayı kültürel söylem ve deneyimler dini alana karışmış ve geleneksel yapıda değişime karşı direnç gösteren bir alan ortaya çıkmıştır. Bunun sonucu olarak, kültürel ve siyasal bir çatışma alanının oluşması karşısında modern okullarda eğitim görmüş ve her iki kültürü de tanıyan ya da tanıma iddiasında bulunan aydınların belirmesi, durumu çok daha farklı boyutlara taşımıştır. Bu dönemde, sistemli olmayan ya da olamayan din eğitimi de zaman zaman mevcut statükoyu korumak üzere dini sembol oluşturma misyonu içerisine getirmiştir. Bu şekilde din, bir kimlik unsuru ve norm olarak kullanılmaya başlanmıştır. Musa Carullah ortamı bu şekilde görmüştür ve bu sorunları, olumsuzlukların eğitim sistemine yansımaları olarak değerlendirmiştir.

Sonuç

Musa Carullah, Osmanlı İmparatorluğunun son dönemlerine denk düşen, İslam dünyasında yaşanan sosyal, siyasal, ekonomik ve askeri bunalımların baş gösterdiği bir dönemde yaşamış bir din ve düşünce önderidir.¹⁹ Yaşamı boyunca kendisini bilime veren Carullah, sosyal ve siyasal sorunlara oldukça duyarlı kalmış; bu çerçevede, eğitimle de yakından ilgilenmiştir. O, İslam dünyasında yaşanan geri kalmışlık sorunu üzeri-

18 Musa Carullah, "Akademik İslam Üniversitesi", Çev. Recai Doğan, *İslamiyat*, C. 6, S. 1, Ankara, 2003, s. 185-194.

19 "Musa Carullah Birgiyev", www.kimkimdir.gen.tr/kimkimdir (15.11.2006).

ne eğilmiş, gezi ve incelemelerinde elde ettiği bilgi ve deneyimlerinden de yararlanarak geri kalmışlıktan ve Batı karşısında sürekli ezilmekten kurtuluş için çözüm önerileri geliştirmeye çalışmıştır. Bu nedenle, bir eğitim reformu önerisinde de bulunmuştur. Fakat Onun reform programında da yine dini bilimler çok önemli bir yere sahip olmuştur. Buna karşın, geri kalmışlık içerisinde önemli bir yer tutan dinamik akıl ve fen bilimleri üzerine yeterince eğilmemiştir. Buradan da hareketle, Musa Carullah'ı bir din ve fikir önderi olarak değerlendirmek yerinde olsa gerektir. Zira Carullah, sadece Kazan Türklerine yönelik değil, belki de hemen bütün Osmanlı coğrafyasının sorunlarıyla ilgili çözüm arayışlarında bulunmak istemiştir. Kaldı ki; Ona göre, İslam dünyasında yaşanan sorunlar, nedenleri ve çözüm yolları aynıdır. Bu nedenle, o dönemde kendi toplumunun ve İslam ülkelerinin içinde bulunduğu karmaşık duruma karşı bir acil durum projesi de hazırlamıştır. Aynı şekilde, Musa Carullah, dinler arası diyalog ile ilgili çalışmalarda da bulunmuş, Kuran'ı anlamak için diğer kutsal kitapları da anlamak gerektiğini ifade etmiştir. Dinler arası diyalog çalışmalarında ortak noktaların önce çıkarılmasını istemesi de yine Carullah'ın bir başka açılımcı yaklaşım yönü olmuştur.